کێ؟ ئەو شتانەی کاریان کردۆتە سەر ژیانی چین؟ لە کارەساتی ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایین (دین)؟ لە دۆست و ئاشنا؟ چی جۆرە سروشتێکی (طبيعة) و میزاجی بەسەریا زاڵ بووە؟... هتد. بەوێنە ئەبینین بوێژی نیشتمانپەروەر حاجی قادری کۆیی، کینە و ڕقی شۆڕشگێڕیی خۆی لە یەکەم پلەدا ئاڕاستەی شێخەکان و صوفی و دەروێشەکان کردووە، لە پاش ئەوان مەلاکان، تاوانباریی دەرەبەگەکان لە دواخستنی نەتەوەی کورد و لە یەک نەگرتنیدا دیارە لەوان کەمتر نەبووە، لەگەڵ ئەوەش ئاگری پەلاماری (حاجی) بەرامبەر دەرەبەگ بەگشتی کزە؛ بەڵکو هەروەکو نەبێت وایە، هۆی سەرەکیی ئەم ڕاستییە تێناگەین، هەتا نەزانین لە سەردەمی فەقێیەتی (حاجی)دا چی جۆرە ڕقەبەرییەکی داخ «گەرم» لەناو دەستەی فەقێ و دەستەی صۆفیدا لە نان لەلایەکەوە، حوجرە و مزگەوت لەلایەکی تریشەوە، هەتا نەزانین «حاجی» لە تەمەنی منداڵیدا ئاغاکانی کۆیە دەستیان بەسەرا کێشاوە تا پێگەیشتووە، کە چۆتە ئەستەمبووڵیش کەوتۆتە ژێر سێبەری میرەکانی بەدرخانی، کە سۆزی نیشتمانپەروەرییان بەتایبەتی هۆشیاری سیاسییان لە حاجی کۆنتر و زیاتر نەبووە،؛ بەڵکو دەستێکی درێژیان هەبووە لە تیژکردنی بڵێسەی دەروونی (حاجی)دا ئەوە لە کاتێکا بۆ هۆی بەرزی ئەم بڵێسەیە ئەگەڕێین لە نیشتمانپەروەریی حاجیدا ئەبێ یەکێ لە مشوورە (مهمە)کانمان دۆزینەوەی ئەو کارە بێ، کە مامۆستای کوردپەروەر «ئەحمەدی خانی» کردوویەتی، «حاجی قادر» کە لە ڕێگای دیوانەکەیا، ئەو دیوانەوە، کە دەڵێت: هاوڕێی شەووڕۆژی ژیانی (ئەستەمبۆڵی) بووە!

٣- ڕەخنەی هونەری – ئەم جۆرەی ڕەخنە، جۆری هەرە لەبارە بۆ ئەو کەسەی بیەوێ سروشتی وێژە و چۆنییەتی گەوهەرەکانی (عناصر) لە هۆیەکانی جوانی و هێزی تێ بگات، وە بیەوێ ڕێگەی هەرەباشی بۆ خوێندنەوە و نووسینی وێژەییش دابنێ، ئەتوانرێ بوترێ، کە ڕەخنەی ڕاستەقینە ئەمەیانە و دوو جۆرەکەی تری، جۆرەکانی مێژوویی و کەس، لێدانەوە و ڕوونکردنەوەی ئەم جۆرەی سێهەم بەمەرجێک ئەوە بزانین، کە ئەوانیش لە نۆرەی خۆیانا پێویستن بۆ ساغکردنەوەی ڕاستیی ئەم و، بۆ دوورخستنەوەی ئەنجام دەرهێنانەکانی (إستنتاجات) لە لێڵی و لە وێڵ بوون بەڕێگای هەڵەدا، ئەمجا ئەگەر چاو بگێڕین بەهەموو ڕووەکان و ڕواڵەتەکانی مێژووی وێژەدا ئەبینین، کە ڕەخنەی هونەری لقی زۆری لێ ئەبێتەوە:

١- ڕەخنەی وێژەیی (لفظي)، کە تەماشای فەرهەنگ و، وشە یان ڕێزمان، یان عروز

یان بەلاغەت ئەکات.

٢- ڕەخنەی واتایی (معنوي)، کە لە داهێنان و تازەکردنەوە و قووڵکردنەوەی واتا ئەدوێ، لەگەڵ ئەو شتانەی پەیوەندییان بەئەندێشە و چۆنێتی دەربڕینی هەستەوەیە، هەروەها لەگەڵ چۆنێتی هەستی ڕاستەقینە و هەستی زۆرکردن.

٣- ڕەخنەی بابەتی (موضوعي) ئەم ڕەخنەیە سەرنج لە بابەتی تایبەتی ئەدات بۆ هەر یەکێ لە جۆرەکانی وێژە؛ هۆنراوە و پەخشان لە هۆنراوەدا، لیریک (غنائی) گۆرانی ئەبێ چۆن بێ؟ وشەی چۆنی پێ گەرەکە؟ ئەی هەڵبەستی درام؟ ئەبێ هەڵبەستی درام، داستان... هتد لە پەخشانا، وتار، دوان، چیرۆکی کورت، چیرۆکی درێژ، تەماشانامە (مسرحية)، گروشتە، گەشتنامە،... هتد، ئەبێ چۆن بنووسرێ، چونکە ئاشکرایە ئەم جۆرانەی بەرهەمی وێژەیی، بەپێی سروشتی تایبەتیی خۆیان و بەپێی بابەتی لێدوان و ئامانجی داهێنان هەریەکەیان جۆرە قاڵبێک، کە بەرهەمەکانی بۆ جۆرەکانی تر دەست نادات.

لەم سەردەمەی ئێستامانا و لەو بەرهەمەی لە ڕەخنەگرییدا پێک دێت لە دوو پلەدا ئەبینرێت، پلەی یەکەم: پلەی پەلەیە کە بەتایبەتی بۆ ڕۆژنامە و سووکە گۆڤارەکان ئەنووسرێ، ئەم جۆرە ڕەخنەیە زۆرتر لە بڵاوکردنەوەی ئاگاداریکردن ئەچێت، لە چوارچێوەی بچووکا: قسە لە تازە دەرچووی چاپەمەنی ئەکات بە سەرنجدانێکی گورج و کۆڵینەوەیەکی هەتا بگونجێ کورت، لەگەڵ ئەوەش ئەم جۆرە ڕەخنەیە نابێ دووربێ لە ڕاستەقینەیی و ڕاستی لە حوکمی دروست لە ئینسان؛ بەڵام بەتەواوی ئەبێ دووربێ لەلایەنگری و دڵ ڕاگیری و لە ڕوودامان (مجاملة) بەرامبەر بەخاوەن بەرهەمی وێژەیی هەرکەسێ ئەبێ ببێ! چونکە پێچەوانەی ئەمە خوێندەوار بەهەڵەدا ئەبات، وە لەباتی سوود گەیاندن بەچێژی هونەری گشتی، زیانی زۆری پێ ئەگەیەنێ و، پێوانە دروستەکانی ڕەخنە بەسەر یەکا تێکوپێک ئەدات.

پلەی دووەم: ئەو جۆرە ڕەخنەیەیە، کە بەنیازی ڕەخنەی ڕووت بەشێنەیی تر و لە ماوەیەکی پەرەدارتر ئەنووسرێ، ئەمەیان لە وێنەی کتێبێکی سەربەخۆدا دەرئەچێ، یان لە یەکێک لە گۆڤارە سەنگینەکانا بڵاو ئەکرێتەوە، وەک ئەم جۆرە ڕەخنەیە لە هونەری ڕەخنەدا مامۆستاییەکی زۆرتری ئەوێ، لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ و ئەندێشەیەکی بەپیت و بیر لێکردنەوەیەکی ڕاست و پەرەدار، ئەم جۆرەیان زۆرجار بە پێشاندانی کورتەیەکی دانراوی، ڕەخنەگیراوەکە دوایی دێت، یان بەتەواوکردنی کەمی و کووڕییەکانی، یان بەهۆی باسەکانی ڕەخنە لێگیراوەوە کردنەوەی ئاسۆی لێدوانی

بابەتی تازە، بۆ وێژەوان و بوێژەکان. ئەو ڕەخنەیە لەسەر ڕێبازی دووەم ئەڕوات، ئەتوانین لای خوارەوە هەنگاوەکانی جارێ بەکورتی بخەینە بەرچاو، تا لە پاشترا بەدرێژی لێیان ئەدوێین:

١- لەسەر ڕەخنەوان پێویستە لە پێشا سەرنج بداتە وردە بابەتەکانی فەرهەنگ، ڕێزمان، بەرهەمی ڕەخنە لێگیراو و تەواو دڵنیا ببێ لەوە، کە وشە بەچی واتایەک بەکارهاتووە و بەپێی دەستوورەکانی زمان چ شوێنێکی گرتووە، تا لەم ڕێگایەوە بتوانێ لەوانەی ڕاستەقینەی وشە و وتەکانی بەوردی تێبگات.

٢- تەقەڵا بدات جگە لە واتا ڕاستەقینە نزیکەکان، واتای دوور و داپۆشراوی وشە و وتەکانی باش تێ بگات.

٣- ئەمجا سەرنج بدات نرخی ڕاستەکانی قسە لەدەرخستنی بیروباوەڕ و هەستەکانی نووسەردا و، تێ بگات ئەو ڕاستییە کامیان بنچینەن و، واتەی بنچینەیی دەرئەبڕن، کامیان تەعبیر و سوودیان هەر ئەوەیە، کەواتە بنچینەکە ڕوونتر ئەکەنەوە بەئاشکرا کران و دووبارە کردنەوە، فرمان کردن لەم سێ هەنگاوەدا، ئاشکرایە کە فرمانێکی وشکە؛ بەڵام زۆر پێویست بوو بەبەرهەمهێنانی ڕەخنەیەکی پەسەند. جگە لەوەش ڕەخنەوان لەبەرئەوەی ئەم سەرنجە فەرهەنگی و ڕێزمانیانە لەگەڵ لێدوانی واتا و بیر و هەستە هونەرییەکانی باسی ئەکات، ئەگەر وەستایانە پێنووس بەکار بهێنێ ئەتوانێ لەبەر دڵی خوێندەوار نووسینەکە تەڕ و پاراو بخاتە بەرچاو.

٤- لەپاش ئەوەی ئەو سێ هەنگاوەی لای سەرەوە تەواو بوو، ئەمجا فرمانی ڕاستەقینەی گرنگ لە ڕەخنەوان دێتە پێشەوە، هەڵسەنگاندنی بەرهەمی وێژەیی لە بارەی سەرنجی هونەرییەوە، بەتایبەتی وێژە و، واتای ئەم بەرهەمە چییە؟ (خصائصی لفظی و معنوی) ئەم ئینتاجە چییە؟ ئەم تایبەتییانە پەیوەندییان چەند هەیە بەهۆشمەندی و هەست و ئەندێشە و بە بەهرە و خوو ناوەنگ (بیئة) و زانستی و نووسەرەوە؟ پیاوەکە لە ڕەخنەگرتنا، کە گەیشتە ئەم ماوەیە ئیتر بەتەواوی ئەچێتە ناوجەرگی ژیانی نووسەرەکەوە و بەچاوی ئەو شت ئەبینێ و بەگوێی ئەو ئەبیسێ و گیانی تا ڕادەیەک ئەچێتە ژێر کاری هەست و بیر و ئارەزوو و ئاواتەکانی ئەوەوە، بەم جۆرە لە پاش ئەوەی نووسەریشی ناسی، ئەمجا لە ڕێگای نووسینی سەردەمەوە شارەزایی سەردەم و ناوچەکەش ئەبێ، ئەبێ نرخی شیاوی نووسەریش و بەرهەمیش بدۆزێتەوە و، ئەنجامی ڕاست لە سەرنجەکانی خۆی دەربهێنێ بۆ خوێندەوارەکانی.

هەڵبەست

وەکو لە دەرسەکانی پێشوودا وتمان؛ بەرهەمی وێژەیی لە دوو جۆری بنجی پێکهاتووە:

١- پەخشان، ٢- هەڵبەست.

لە وێژەی کوردیدا پەخشان زۆر کەمە و لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەتایبەتی لە چارەکە سەدەی دووەمییەوە دەستی کردووە بەسەرهەڵدان و گەشەکردن؛ بەڵام هەڵبەستی هونەری بۆیە پێی ئەڵێن هونەری، سەرەتای ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی هەزار ساڵ لەمەوبەر، سەردەمی (عەلی تەرموکی) لە شێوە زمانی کرمانجیدا و، سەردەمی داهێنانی هەڵبەستە ئایینیەکانی شێوە زمانی گۆرانی و سەردەمی (بابەتایەری هەمەدانی)، کە لە وێژەی فارسیدا بە (بابەتایەری عوریان) بەناوبانگە، ئەمجا لەبەر ئەو بایەخەی هەڵبەست لە مێژووەکەمان هەیەتی و لەبەر ئەو جێگا زۆرەی لەناو بەرهەمی وێژەییمانا داگیری کردووە، لەسەرمان پێویستە کۆڵینەوە لە هەڵبەست پێشتر خەین، وە بایەخی گەورەتری بۆ تەرخان بکەین.

هەڵبەست چییە؟

پێشینان ناونیشانی هەڵبەستیان بەکێش و قافیە هەڵداوە و وتوویانە: «هەڵبەست ئەو قسانەیە، کە کێش و قافیەیان هەیە» بەم پێیە ئەبێ فەرهەنگە عەرەبی و کوردیەکەی بەدەن: قالب، اسم: ناو... بەهەڵبەست دابنرێ، ئاشکرایە ئەم قسەی هۆنراوەیە، نەک هەڵبەستی ڕاستەقینە، هەڵبەستی ڕاستەقینە سەرەڕای هۆنراوەیی وشەکان ئەبێ واتاکەشی پەتی نەبێ لە گەوهەرەکانی هونەر (ئەندێشە، خەیاڵ، هەست) پێشینان لە دانانی تەعریفی لای سەرەوەدا تەنیا سەرنجیان لە دیمەنی دەرەوەی هەڵبەست لە قاڵبەکەی داوە، ئەگینا قسەی هۆنراوەی بێبەش لە هەوێنی گەوهەرەکانی هونەر تەنیا لەبەرئەوەی کێش و قافیەی هەیە، هەرگیز بەهەڵبەست دانانرێ، هەروەها قسەیەکی پەخشانیش هەرچەند پڕ بێ لە هەوێنی هونەری بەمەرجێک کێش و قافیەی نەبێ، فراوانتر بدوێین بێبەش بێ لە جۆرێک ئاهەنگ و مۆسیقای تایبەتی، ئەو قسەیەش پێی ناوترێت هەڵبەست، بەوێنە ئەم قسانەی لای خوارەوەش:

«یار نووستبوو لە ژوور سەریا هەناسەیەکی ساردم هەڵکێشا، بای هەناسەم زوڵفە ڕەشەکانی لە ڕووی ڕووناکی لادا؛ بەڵام داخەکەم! چاوە مەستەکانی نەکردەوە... ئەوەندە بێ ناوچاو بووم... لەگەڵ ئەوەی کزەبای بەیان هەڵی کرد و، تاریکییە خەستەکەی شەوی

تەران، کەچی ئەو دوو نێرگزە جوانەکەی ئەو هەر نەگەشایەوە...»).

گەر (نالی) هەر بەم جۆرە بیخستایەتە سەر کاغەز پێی ئەوترا بەرهەمی وێژەیی یان پارچەیەک پەخشانی جوان، چونکە لە هەموو جۆرەکانی هەوێنی هونەردا بەشدارە: بیری ورد، خەیاڵی جوان، وێنە و نیگاری رەنگین... هتد بەڵام هەرگیز هەڵبەستی پێ نەوترا، تا بەم جۆرەی لای خوارەوە لە کێش و قافیەیەکی تایبەتیدا نەیهۆنیایەوە:

«هەناسەم زولفەکەی لادا و مەیلێکی نەکرد چاوی
نەسیم ئەنگوت و شەو رابوورد، دوو نێرگس هەر لە خەودابوو»

مەرجی هەڵبەست تەنیا کێش و قافیە نییە؛ بەڵام هەبوونی مۆسیقایەکی رەوان و جۆرە کێش و قافیەیەک، بەتایبەتی «کێش» هەرە گرنگی پێویستییەکانی هەڵبەستە، ئەمجا ئێمە لە پێش ئەوەدا لە بنچینەی باسی هەڵبەستەوە، وەکو جۆرێک لە جۆرە گرنگەکانی وێژە بەپێویستی ئەزانین کەمێک لە جۆرەکانی کێشی کوردی بکۆڵینەوە، دوای ئەوەش چاوێکی تر بەباسی قافیەدا بگێڕین.

لە هەڵبەستا کێش

کێش لە هەڵبەستی زمانە جیهانییەکانا، لە هەموو زمانەکانی دنیادا هەڵبەت هەیە و، هەڵبەستی هەر زمانەیش بەپێی تایبەتییەکانی (خصائص)ی خۆی جۆرە مۆسیقایەکی جیاواز لە مۆسیقاکانی پەخشانی هەیە، ئەو مۆسیقایەی هەڵبەست بەعەرەبی (وەزن)ی پێ ئەڵێن و، ئێمە لە کوردیی تازەدا وشەی «کێش»مان بۆ داناوە ئەگەر بێتو چاو بەکێشی هەڵبەستی زمانە پێشکەوتووەکانی کۆن و تازەی دنیادا بگێڕین، ئەبینین چی لەناو گەلانی رۆژئاوادا کێشی هەڵبەست «لە رێکخستنی قسە پەیدابووە، لەسەر بنەڕەتی دەستەدەستەکردنی دەنگەکانی بە دانانی شوێنی پشوودان لە ناوەندی هەموو ریزە رستەیەکدا، ئەم دەنگە دەستەدەستەکراوانە لە عەرەبیدا (تفعیلە) و لە زمانەکانی رۆژئاوادا «پێ»یان پێ ئەڵێن، کورد بەجۆرێکی رێکەوتی ناو گەلێ (عفوی و شعبی) نزیک کەوتوونەتەوە لە دۆزینەوەی زاراوە (اصطلاح)ە رۆژئاواییەکە لە تێکرا کە جۆرێک لە جۆرەکانی هەڵپەڕکێی ناوناوە «سێ پێیی» ئەم دەستە قسانە کە لەمەوپاش (پێی هەڵبەست)یان پێ ئەڵێین لەسەر بنەڕەتی برگەکانی دەنگ رێکخراون؛ بەڵام هەر زمانە بەپێی تایبەتییەکانی (خصائص) و جیاوازییەکی خۆی لە ژماردن و پێوانە ریزکردنی برگەی دەنگ و رێگایەکی تایبەتی بۆ خۆی گرتووە:

١- بەوێنە: زمانی یۆنانی کۆن و لاتینی بۆ ریزکردنی قسە، لەسەر پێی هەڵبەست

بایەخیان بەکورتی و درێژی برگە داوە لەیەک پێ دا و برگەی درێژ یان بەپێچەوانەوە دوو برگەی کورت و برگەیەکی درێژیان کۆکردۆتەوە و چەند پێیەکی وەک یەکتریان لە دێرێک وا ریز کردووە، لەم رێگایەوە، جۆرە کێشێکی هەڵبەستیان دۆزیوەتەوە پێوانەی درێژ و کورتی برگەشیان لەسەر ئەم شێوازە (قاعدە) داناوە:

١- برگەی درێژ پێییێکی دەنگی لەگەڵ بزوێنەرێکی درێژ «ئەی، ووس» یان دوو پیتی دەنگی لە ناوەڕاستیانا بزوێنەرێکی کورت یان درێژ «باز، بەز» یان لە پێش پیتێکی دەنگی بزوێنەر، دوو پیتی دەنگی «بەرز، ئارد، ماست» یاخود لەپاش پیتێکی دەنگی و پیتێکی بزوێنەری کورت یان درێژ پیتێکی دەنگیی تێکەڵاو «مرکب» وەکو «نگ» لە «جەنگ»دا... هتد.

٢- وێنەی جۆرێکی تری کێش، هی هەڵبەستی ئینگلیزی و ئەڵمانی و رووسییە، کە لەم زمانەدا «پێی» هەڵبەست لەسەر بنەڕەتی درێژی و کورتی برگە نا، لەسەر بنەڕەتی قورسی و سووکی برگە دروست ئەکرێ.

چونکە لەم زمانەدا لەنگەرێکی قورسایی قسە هەیە، ئەخرێتە سەر برگەیەکی «دیاریکراوی – معین»ی وشە ئەم قورساییە لە ئینگلیزی «ئەکسەنت»ی پێ ئەڵێن، وەرگێڕاوەکەی بەعەرەبی «ئیبرتیکاز»ی پێ دەڵێن، بە فارسی «تەکیە»یە بەو پێیە لە کوردیدا وشەی «لەنگەر» ئەتوانێ شوێنی واتاکەی پڕ بکاتەوە لە کێشی ئەم زمانەدا برگەی لەنگەری جێی برگەی درێژ و برگەی بێ لەنگەری جێی برگەی کورت ئەگرێتەوە، بەوێنە لە ئینگلیزیدا چوار جۆری بنجی «أصلي» کێشی هەڵبەست هەیە، پێیەکان بەم رەنگە لە برگەی قورس و سووک رێک ئەخرێن:

١- قورس + سووک.

٢- سووک + قورس.

٣- سووک + سووک + قورس.

٤- قورس + سووک + سووک.

٣- جۆری سێهەم لە کێشەکانی هەڵبەست وێنەی لە زمانی فەرەنسیدا بەرچاو ئەکەوێت، زمانی فەرەنسی هەرچەند لە بنەڕەتا لە دایکە زمانی لاتینی زاوە؛ بەڵام لە ئەنجامی گۆڕان بەسەرهاتنی مێژوویدا هەم برگەکانی لە وشەی پێوانەدا لە یەکتری نزیک بوونەتەوە، هەم لەنگەری دەنگیشیان لەسەر لاچووە، لەبەرئەوە لە زمانی فەرەنسیدا کێشی هەڵبەست لەسەر مۆسیقایەکی خاوتر و رەوانتر

دائەڕێژرێ لەبەرئەوەی لەم زمانەدا بۆ دروستکردنی کێشی هەڵبەست پێویست نەماوە بەحیساب ڕاگرتنی بۆ درێژی و کورتی، یان قورس و سووکی بڕگەکانی وشەکانی لە ڕیزکردنیانا، لە یەکە یەکەی پێیەکانی هەڵبەستا، بەوێنە درێژە هەڵبەستێک (مصرعێک) لە کێشی ئەسکەندەری کە دوانزە بڕگەییە پێویستە هەر سێ بڕگە یەک بخرێتە پێیەکەوە.

بەم جۆرە چواری لە درێژی هەڵبەستەکەدا ڕیز بکرێ تەنیا ئەوە هەیە بۆ ئەوەی جۆرە ترپەیەکی سووکەڵە لە مۆسیقای هەڵبەستدا پەیدا ببێ لەنگەرێکی دەنگ ئەخرێتە بەر دوابڕگەی هەموو پێیەک، دوابڕگەی هەموو دێرە هەڵبەستێک، کە ئەم لەنگەرە لەنگەری هەڵبەستی پێ دەڵێن و جیاوازە لەو لەنگەرەی لە هەندێ زمانا ئەخرێتە سەر بڕگەی وشەوە.

کێشی هەڵبەست

لە هەڵبەستی تازەی زمانی کوردیدا دوو ڕێچکەی جیاوازی کێش هەیە، ڕێچکەی یەکەم؛ ئەو بوێژانە لەسەری ئەڕۆن، کە پەیڕەوی بوێژە کۆنەکانمان ئەکەن، کە لە سەردەمی زۆرکۆنەوە لە ڕێگای وێژەی فارسییەوە هەندێ دەریایان لە کێشی عەروزی عەرەبییەوە وەرگرتووە، کێشی عەرووزی عەرەبی و ڕۆژهەڵاتناسەکان و زاناکانی عەرەب وەک یەکگرتوو وان لەمەدا لە بنەڕەتا لەسەر حیسابی چەندیی (بڕگە)، واتە درێژی و کورتییەکەی دروست بووە، کتومت وەکو کێشی هەڵبەست لە زمانی یۆنانیی کۆن و لاتینی.

ڕێچکەی دووەم: ڕێچکەی بوێژە تازەکانە و لەسەر بنەڕەتی ژمارەی بڕگە ئەڕوا، لەهەر پێیە درێژەکانی هەڵبەست بەوێنەی کێشی فەرەنسزی، کە لە دەرسی پێشوودا بەنموونە هێنامانەوە بۆ جۆری سێهەم و کێشەکانی هەڵبەستی جیهان، هۆی گرنگیی ئەم ڕێچکەیە لەلایەن بوێژە تازەکانەوە بووژانەوەی هەستی نەتەوایەتییە لەناو گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستا دەستێکی گەورەی تیا هەیە، لە سەرەتای ئەم سەدەیەی ئێستا و، لەناو تورکە عوسمانییەکاندا جووڵاندنەوەی تورکاندنی (تتریک)ی هەموو دەزگا و ڕواڵەتەکانی کۆمەڵایەتی کەوتبوونە گوڕسەندن، تێکۆشین هەتا بڵێیی گەرم بوو بۆ گۆڕینی ئەلفوبێ و، بۆ بژاردنی زمانی تورکی، بۆ بادانەوە لە هەڵبەستا لە کێش و عەروزەوە بۆ ئەو کێشەی تورکییە گەلانییە، کە عوسمانییەکان خۆیان «کێشی پەنجە یان کێشی هیجا»یان پێ ئەوت، ئەم تەقەلایە گۆڕانێکی سروشتی بوو، کە سەرنجی

ڕۆشنبیرەکانی کوردی ناو سنووری دەوڵەتی عوسمانی ڕابکێشێت، ئەمانیش هەر لەو سەردەمەوە وردە وردە کەوتنە بایەخدان بەم باری سەرنجە تازەیە بەرامبەر بەبەرژەوەندی نەتەوایەتی (مەصالحی قەومی) و ژیانی کۆمەڵایەتی بەتایبەتی بوێژەکان لە ماوەی بۆلوانیا بەسووری (گەرمی) دەستیان دایە چاوگێڕان بەشوێن کێشی تایبەتی نەتەوەیی کوردا، ئەمانە بۆ گەیشتنی زوو بەئامانج لەلایەکەوە فۆلکلۆرە ڕەنگینەکەی گەلی کورد بەگشتی لەلایەکی ترەوە کێشەی دە بڕگەییەکەی هەڵبەستی گۆرانی «شێوەی زمانی گۆران» بەهونەرە بەرزە جوانەکەی (مەولەوی)یەوە ڕێگای ئارەقڕشتنی بۆ ئاسان کردن، لەچاو نالەباریی زرووفا لە سەردەمی چەند دەستەساڵێکی کەما «عشرات من السنین» هەم چەشنی جۆرێکی کێشی نەتەوەیی ڕەسەن «أصیل» دۆزرایەوە، هەم لە ڕێگای لێکدانی ئەوانەوە چەند جۆرێکی «تازە داهاتوویش» هێنرایە کایەوە و، لەم ڕێگایەوە لە زمانی کوردیدا تاڕادەیەک لەسەر بنەڕەتی کۆنی ناو گەلێ ڕێچکەی دووەم کرایەوە، کە بریتییە لە ڕێکخستنی ئەوەندەی یەکتری ژمارەی بڕگە لەهەر پێیەی لە دێری هەڵبەستا، وەکو لەپێشەوە باسمان کرد، ئەم جۆرە کێشە لە کوردیدا ئەتوانین ناوی «کێشی بڕگەیی» لێ بنێین.

کورد و کێشی بڕگەیی

بۆ ئەوەی ڕادەی پەیوەندیی کێشی بڕگەیی بەهەڵبەستی زمانی کوردییەوە تێبگەین، پێویستە سەرنجی پشکنین بگرینە دوو ئاڕاستەی جیاواز:

یەکەم: ئەو بەرهەمەی لە وێژەی شێوەی گۆرانی و لە فۆلکلۆری نەتەوەییدا ئێستا بەدەستەوەیە.

دووەم: ئاوڕدانەوەی بەرەو پاش بەمێژوودا ئەوەندەی لە وزەدا بێت بۆ ئەو سەرچاوانەی، کە زمان و وێژەی کوردیی ئێستایان لێ پەیدا بووە، لە باری کێش و وێژەی گۆرانی، کە لەناو کوردی عێراقدا لقی هەورامییان زۆرتر ناسراوە بەهەڵبەستی هونەری و فۆلکلۆرییەوە، لە کێشا تاقە جۆرێکی هەیە ئەویش کێشی زانراوی دەیییە «٥ بە ٥»، کە بریتییە لە کێشی هەڵبەستی نەتەوەیی هەموو کوردان، بەگشتی هەموو بوێژەکانی تری ئەم شێوەیە بەم کێشە هۆنراوەتەوە، با ئەم دوو دێرە هەڵبەستەی لای خوارەوە لە بارەی کێشەوە بخەینە بەر لێکۆڵینەوە:

چون دیوانی شوور ئازیز نەسەردا
شەتاو سەر هۆرگرت وەدەشت و دەردا

له خوێندنەوەی ئەم دێرانە بەدەنگی بەرز بەئاسانی بۆمان دەرئەکەوێ کە قورساییەک ئەکەوێتە سەر وشەی «شوور» لە دێری یەکەم و سەر وشەی «گرت» لە دێری دووەمدا، دوابەدوای ئەو قورساییەش «لەنگەرەکەشی» وەستان و پشوودانێک لە خوێندنەوەدا ڕووئەدا، هەمان لەنگەر و پشوودان، لە پایانی هەردوو دێریشدا دوابەدوای وشەکانی «سەردا» و «دەردا» هەستی پێ ئەکرێ، ئەم شوێن و پشوودانانە شوێنی دیاریکردنی «پێ»یەکانی هەڵبەستن بەوێنە:

دێری یەکەم لە دوو «پێ» (چون دیوانی شوور)، و (ئازیز نەسەردا)، دێری دووەمیش لە دوو «پێ» بە (شەتاو سەر هور گرت) و، (دەشت و دەردا) دروست بووە، ئەمجا ئەگەر بڕگەکانی ئەم (پێ)یانە هەرچواریان جیاجیا بژمێرین و، سەرنج لە جۆری ڕیزکردنی درێژ و کورتەکانیان بدەین بەدەستووری لای خوارەوە: (چون دیوانی شوور ئازیز نەسەردا) (شەتاو سەر هۆر گرت وەدەشت و دەردا) بۆمان ڕوون ئەبێتەوە، کە هەر پێیە لە پێنج بڕگە پێک هاتووە و کورتی و درێژیی بڕگە لەناو ڕیزی (پێ)یەکانا هیچ جۆرە حیسابێکی بۆ ڕانەگەیەنراوە، بەوێنە «پێ»ی یەکەم لە پێنج بڕگەی درێژ دروست بووە، وە بڕگەی کورتی هیچ تێ نەکەوتووە، لە کاتێکا بەرامبەر بەو لە دێری دووەمدا «پێ»ی دووەم لە دێری یەکەما تەنیا بڕگەی سێیەمی کورتە، کەچی بەرامبەر بەو (پێ)یەی دووەمی دێری دووهەم جگە لە بڕگەی سێهەمی بڕگەی یەکەمیشی هەر کورتە، هەر لەم کێشە ژمارەیەک دێرە هەڵبەستی تریش تەماشا بکەین جیاوازییەکی زۆری ئەکەوێتە بەر سەرنجمان، هەم لە نیسبەتی ژمارەی بڕگەی کورت و درێژی پێیەکان، هەم لە گۆڕینی لەناو دوو ڕیزی دوو پێی بەرامبەر بەیەکترا، ئەم درێژەیەی لە سەرەوە دامان لە بارەی تایبەتی و نیشانەکانی کێشی دەیی (١٠) گۆرانییەوە هەموو جۆرە کێشەکانی ناو هەڵبەستی فۆلکلۆری کوردی ئەگرێتەوە، کە هەرە باوەکانیان دوای کێشی هەشتی و چوار بەچوار و کێشی حەوتی «چوار بەسێ»ن ئەمە بەمەرجێک ئەو کێشەی حەیران و لاوکی لەسەر دانراوە بخەینە لاوە بۆ کۆڵینەوەی سەرنجێکی سەر پێیی وەک لە خوێندنەوەی هەڵبەستی ئاساییان دەست ئەکەوێ بەدوو نازناوی «لەنگەر» دەورێکی هەبێت، لە دروست بوونی مۆسیقایانا.

ئاوڕێک بەرەو مێژوو

ئێستا لەناو ڕۆژهەڵاتناسەکانا گومان لەوەدا نەماوە کە کوردی یەکێکە لە خێزانی زمانەکانی ڕەگەزی ئاری و، لە زمانی فارسیی ئێستا کۆنترە، تەنانەت ئەوانەی لە

شێوەکانی زمانی کوردیدا شارەزاترن باوەڕیان وابوو لەوە ئەچێ، کە کۆڕی تایبەتیی نیشانەکانی لەگەڵ شێوە زمانەکانی زیاتر پاراستووە و، بەرامبەر بەزمانە کۆنەکانی پێش پەهلەویش هیچ نەبێت ئەوەندەی ئەم فارسییە مافی هەیە بۆ داوای نزیکی و لێچوون. ئەمجا ئێمە لە کاتێکا لە سامانی وێژەیی زۆر کۆنمان هیچمان بەدەستەوە نەبێت ئەتوانین بەلێکۆڵینەوە لە چۆنێتی کێشی هەڵبەستی کوردی پەنابەرین بەو سامانەی لەوێژەی زمانە کۆنەکانی ئێران بەجێماوە، مایەی سوپاسە کە لەو زمانانە دوانیان:

١- پەهلەوی بەهەموو شێوە زاراوەکانییەوە، ئەو شێوە زمانەی کە لە ئاڤێستا بەشی «گاتەکان»ی پێ دانراوە، ئەم دوو زمانە هەریەکەیان کۆمەڵێک هەڵبەستیان لە پاش بەجێماوە، کە ئەمە لە سەرنجی ڕۆژهەڵاتناسە پسپۆڕەکانەوە ڕێگای گەیشتنی ئێمەی ئاسان کردووە، بەو نیازەی کە پێویستمان بۆ لێکۆڵینەوە بەپێی سەردەمی مێژوویی، با لە پێشا لە هەڵبەستەکانی ئاڤێستا بدوێین، لە زمانی ئاڤێستا وشەی «گات» بەواتای «سروود - گۆرانی» و «چس تشتی»واتا هەڵبەست «مسلحەت جووت دێری هەڵبەست بێت» و «وچ» یان «واژە» بەواتای «وشە» ئەگرێتەوە، بەو پێیەی پسپۆڕەکانی ئاڤێستاناس ساغییان کردۆتەوە، دەستووری هۆنینەوەی (نظم)ی هەر پێنج بەشەکەی «گاتەکان» بەم جۆرەیە:

١- بەشی «ئاهونەڤایتی» کە بەپەهلەوی «ئەهودگات»ی پێ ئەڵێن، بریتییە لە هەڵبەستێ، بەکێشی شانزە بڕگەیی «٧+٩».

٢- بەشی «ئوشتەڤایتی» کە بە پەهلەوی «ئەشتودگات»ی پێ ئەڵێن، بریتییە لە هەڵبەستێ بەپێنج «ها ء فعل» بەکێشی یانزە بڕگەیی (٤+٧)ە.

٣- بەشی «سیەنتامینیو» بەپەهلەوی «سیەنتەدگات»ی پێ دەڵێن، کە «گیانی پیرۆز»ە بریتییە لە هەڵبەستێ بەچوار «ها = فعل» ئەویش هەریەکێ یانزە بڕگەییە «٤+٧».

٤- بەشی «ڤوهوخشاترا»، کە بریتییە لە هەڵبەستێ کە یەک «ها ء فعل»ی و، لەسەر قافیەی سێ دێری دانراوە، بەکێشی چواردە بڕگەیی (٧+٧).

٥- بەشی «ڤاهیشتوهیشتای» بریتییە لە هەڵبەستێ کە بەحەوت «ها» بەشێکی نۆزدە بڕگەییە (٧+٧+٥)، وەکو ئەبینین لەم پێنج بەشەی «گاتەکان»دا کێشی هەڵبەست، یانزە، دوانزە، سیانزە، چواردە، شانزە، نۆزدە بڕگەییە؛ بەڵام بەناوی «بەشتەکانی»ەوە، لە ئاوێستادا پارچەیەکی تر هەیە وەک کتێبی دوعا و

صەڵەواتی زەردەشت وایە، وە لەوەدا بەشی زۆری کێشی هەڵبەستەکانی هەشت بڕگەییە، ناو بەناوێ کێشی (١٠) بڕگەیی و دوانزە بڕگەیشییان تیا ئەبینرێ لە هەشتییەکانا شوێن پشوو زۆرتر ئەکەوێتە ناوەڕاست (٤+٤)، هەندێ جاریش ئەکەوێتە پاش بڕگەی سێهەم، یان پێنجەم بەدەگمەن دوای بڕگەی دووەمیش ئەکەوێت.

لە هەڵبەستە دەیەکانا شوێن پشووی تاوێک ئەکەوێتە ناوەڕاست (٥+٥)، تاوێکیش ئەکەوێتە پاش بڕگەی شەشەم؛ بەڵام هەڵبەستە دوانزە بڕگەییەکان دوو شوێنی پشوویان تیایە، یەکەم: پشوو پاش بڕگەی سێ، یان چوار یان پێنج ئەکەوێ.

دووەم: ئەکەوێتە پاش بڕگەی هەشتەم، لە هەڵبەستی ئاڤێستاییدا بەو پێیەی شارەزاکان ساغیان کردۆتەوە، بنەڕەتی کێش لەسەرچوون یەکی ژمارەی بڕگەن، جگەلەوە لە هەموو دێرە هەڵبەستێکیشا ناو بەناو شوێنی وەستان (پشوودان) بووە و، بوێژ ئازاد بووە بەپێی سەلیقەی خۆی ئەم شوێنانە بگۆڕێت.

لە وێژەی زمانی پەهلەویدا، ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ «گریستنسن» ئەڵێ: ئەو کەسەی بۆ یەکەم جار هەستی بەهەبوونی هۆنراوە کرد «ئاندریاس» بوو، ئەم زانایە لە بەردەنووسەکانی «شاپووڕی یەکەم»دا لە «حاجی ئایار - ئێران» توانی پەی «ادراک» بەرێ بەوە، کە ئەم یادگارەی زمانی پەهلەوی سەردەمی ساسانییەکان هۆنراوەیەکی هەشت بڕگەیی یان حەوت و تەنانەت جێگای لەنگەری ناو ڕیزە هەڵبەستەکانیشی نیشانەکراوە، جگە لەم بەردەنووسەی حاجی ئایار لەناو دۆزراوەکانی «تورخان»یشدا لە تورکستانی ئاسیای ناوەڕاست ژمارەیەک لە کتێب و نووسینەکانی (مانییەکان) کەوتە دەستی زاناکانی ڕۆژهەڵاتناس، بەناو ئەم نووسینەدا گەلێ سروود و پارچە هەڵبەست کەوتە دەست، هەرچی بەردەنووسی حاجی ئایار بوو بەئەلفوبێی پەهلەوی نووسرابوو، کە پیتی بزوێنەری نییە، لەبەرئەوەش خوێندنەوەی دروست و تەواو بەم ئەلفوبێیە زۆر گرانە؛ بەڵام پاش جێماوی (مانییەکان) بەئەلفوبێی ئاسووری نووسراوە و جۆری ئاخاوتنی بنجی وشەکان گەلێ باشتر ئەدا بەدەستەوە، ڕێکەوتی ئەم دۆزینەوەیە هەلی خۆش کرد بۆ پسپۆڕەکانی پەهلەوی ناس کە ئاسانتر بتوانن لە بنجوبناوانی هەڵبەستی ئەم زمانە بکۆڵنەوە. زانای فەرەنسی «بەنڤینیست» بگرە لە هەمووان زیاتر تێکۆشابوو بۆ ساغکردنەوەی هەڵبەستی پەهلەوی و کۆڵینەوە لە چۆنییێتی هۆنینەوەی ڕێکخستن. ئەم زانایە بۆ یەکەم جار لە دانراوی «ئاسوورێک»ەوە دەستی کرد بەئیشکردن، ئەمە نامەیەکی پەهلەوییە وا دەرئەکەوێ، کە لە بنەڕەتا بەپەهڵەوی ئیشکانی (پارثی)یەکان

نووسراوە؛ بەڵام لە پاشا لە سەردەمی ساسانییەکان دەستکاری و دانە دەمێکی بەسەرا هاتووە. (بەنڤینیست) لە ناونیشانی نامەکە و لەم وانەی کە بەدەم بزوێنەوە زوو زوو دووبارە ئەبێتەوە: «ئیوم ئەپەرتە هەچ تو درەفت ئاسوریک»، بەکوردی یانی «هەم بەرتر لە تودرەفتی ئاسووری» باوەڕی بۆ ئەوە چووە کە ئەم نامەیە سەرتاپا هەڵبەست بێ، ئەمجا لە سەرەتا بەسەر ژمارەیەک دێرە هەڵبەستی پانزە بڕگەییدا؛ بەڵام ئەمەی کاتێک هەیە بەپێی دەستوور و پێوانەکانی زانستیی زمانناسی هەموو لە «مەتنی مەحتەوی» بنجی دەرهاوێشت، ئاشکرایە بەرەنجێکی زۆر و بەم ڕەنگە بنەڕەتییە ئەشکانییەکەی «پارثی» لە وێنەی هەڵبەستێکی درێژا ساغی کردۆتەوە، لە پاش دووساڵ هەمان ڕێباز لە نامەیەکی تری پەهلەویدا بەکار هێناوە بەناوی «ئەیاتکار زەریران» یادگاری پاڵەوانەکانییەوە، نامەی سێهەم کە هەمان دەستووری ساغکردەوە (جاماس نامگ) بوو، لە «ئایاتکار زەریران»دا ئەم دوو دێرە هەڵبەستەی لای خوارەوەش وەکو دێرەهەڵبەستەکەی «درەفت ئاسووریک» لەسەر کێشی یانزە بڕگەیی دانراوە؛ «بەدەم زروان خواکەلەی زەمانەوە ئەوترێ» - زەمان توز و مەندترە هەچ هەردوو زەمان هەنداچک ئوکاری دانستان- زەمان ئەندازەی بێ بنکەی گشت شتانە-. جگە لەم کێشە لە هەڵبەستە «مانە»وییەکانی «تورفانا» کێشی: (٥، ٦، ٧، ٨، ٩، ١٠) بڕگەییش هەیە، ئەو کێشە (عەروز)یە دائەنێن کە فیردەوسیش (شاهنامە)ی پێ هۆنیوەتەوە، کە دەریای موتەقاربی هەشتی مقصورە (فعلن، فعلون، فعلون، فعول) هەروا «بەنڤینیست» لە پێناوی بەراوردی کێشی هەڵبەستی زمانە کۆنەکانا لەگەڵ (فۆلکلۆری) فارسی تازە بەم جۆرەی لای خوارەوە سەری قسەی سەرنجەکانی ئەگەیەنێتەوە بەزمانی کوردیش، ئەگەرچی بەنەریتی (عادەتی) ڕاهاتنی کۆن لە ڕیزە پێوەگرتنی ژماردنا شێوە زمانە کوردییەکان لەگەڵ شێوە زمانی فارسیدا دابنێین؛ بەڵام بەڕوونی بۆمان ساغ ئەکاتەوە، کە کێشی هەڵبەستی کوردی لە جۆری بڕگەییە و ژمێرە (حسابی) درێژی و کورتی بڕگە هیچ پەیوەندییەکی بەسەرەوە نییە، (بەنڤینیست) ئەڵێ: «یادگاری زەریران» هەروەکو لە مێژووی وێژەی ئێرانیدا هۆی پێکەوە بەستنی بەسەردەمی (ئاڤێستا) و سەردەمی (دەقیقی و فیردەوسی)یە، لەباری سەرنجی ڕێبازی هۆنینەوەشەوە سنووری نیشانکردە لە ناوەندی کێشی هەڵبەستی (ئاوێستایی) ناونیشانی بنجی (ئەصڵی) گرنگیی ئەم سێ جۆرە کێشە و (ئاوێستای پەهلەوی فارسی گەل) ئەوەیە، کە هەرسێکیان لەسەر بنەڕەتی ژمارەی بڕگە دامەزراون و، چەندی و چۆنی بڕگە لەمانەدا دەستی نییە، هەروەها لە هەڵبەستی شێوەزمانەکانی کوردی و

گۆرانی و هەورامانی و خوراسانیدا چەندی و چۆنی برگە هیچ کارێکی بەسەر کێشەوە نییە، لە بارەی قافییەوە شیاوی سەرنجە کە (بەنڤینیست) ئەڵێ:

لەهەردوو نموونەی هەڵبەستەکانی سەرەوەدا «یادگاری زەریران» و پارچە هەڵبەستەکانی یەکەم و سێهەم هاوقافییەن، هەروەکو دووەم و چوارەمیش پێکەوە هاوقافییەن؛ بەڵام دێری پێنجەم قافییەیەکی جیاوازی هەیە.

ئەو کێشە برگەییانەی کە ئێستا باون

لە پێشەوە وتمان لە فۆلکلۆری کوردیدا کێشی هەرە باو کێشی (١٠) برگەییە (٥+٥) و، وێنەمان لە هەڵبەستەکانی مەولەوی بۆ هێنایەوە، لە پاش کێشی دەیی لە فۆلکلۆردا کێشی هەشتی (٤+٤) دێت، دوای ئەویش کێشی حەوتی (٤+٣) لە تاکەتاکەی دێرەکانی هەڵبەستی لاوک و حەیرانیشا ئەتوانین کێشی یانزە برگەیی (٦+٥) و (٤+٤+٣) بدۆزینەوە، بوێژە تازەکانمان لە ماوەی ئەم دە ساڵانەی دواییدا لە بەرهەمی هونەریانا ئەم جۆرە کێشانەیان هەموو ژیاندۆتەوە، جگە لەوەش چی بەچاولێکەری بێگانە و شتی ڕێگای داهێنانەوە چەند جۆرێکی تازەش کێشیان دۆزیوەتەوە، ئەوە لای خوارەوە یەکە یەکە لەو جۆرە کێشە برگەییانە ئەدوێین، کە لە شێوەی سۆرانییدا تا ئێستا هەڵبەستیان پێ دانراوە:

١- کێشی دە برگەیی، ئەم کێشە لە هەڵبەستی کوردیدا ئەوەندە باوە پیاو زۆر بەئاسانی ئەتوانێ ناوی لێ بنێ کێشی نەتەوەیی گەلی کورد، هەر بەو دەستوورەی لە زمانی فەرەنسزیدا کێشی دوانزە برگەیی (ئەسکەندەری) بەکێشی نەتەوەیی دائەنرێ بۆ گەلی فەرەنسەیی، یان کێشی « ئیامبیک» بەکێشی نەتەوەیی دائەنرێ بۆ ئینگلیزەکان، یاخود کێشی یانزە برگەیی (٦+٥) بۆ تورکەکان، لەناو هەموو کۆڕەکانی ژن و پیاوا کێشی هەڵبەست نییە ئەوەندەی ئەم کێشی (دەییە) بەسەر دەمەوە بێ و لە هەڵبەستەکانی چیرۆک و گۆرانی و شیوەن و بەستە و لایەلایەی کوردیدا بەزۆری بەکاردێن و بۆ دانەرەکان بەئاسانی ڕێک بخرێت، وەتێرە هەڵبەستەکانی کێشی دەیی بەئاسانی «عادەتی» هەریەکێ لە دوو پێی پێنج برگەیی دروست ئەبن؛ بەڵام دروستیشە دێری هەڵبەستی لە سێ پێی پێنج برگەیی بهۆنرێتەوە و تاوەکو وێنەی لای خوارەوە:

مەلی سەر پنچک پەلوپۆ ڕەنگین خۆ من هەڵۆ نیم
لێم مەفڕن بەجووت مەترسن ئاخر پێتان بڵێم چیم

منیش وەک ئێوە لەم دنیا گەورە گەردێکم بچووک
ناشتوانم بۆ خۆم بفڕم بخوێنم بەباڵ بەدەنووک

٢- کێشی هەشت برگەیی: کێشی هەشت برگەیی لە فۆلکلۆری کوردیدا زۆر باوە، واش دێتە بەرچاو هەتا بەرەو ناوچەی شێوەی کرمانجی بڕۆین باوی زۆرترە بەپێچەوانەی دە برگەییەوە، کە تافی برەوی (شدة الرواج) لە جەرگەی ناوچەی شێوەی گۆرانییەوە پێ ئەکا، دێری هەڵبەستی ئەم کێشە لەسەر دوو پێی چوار برگەیی ئەڕوا، زۆربەی بەرهەمی بوێژە تازەکانمان بەم کێشە و بەم جۆرە دەستکاری کراوەکانی هۆنراوەتەوە، ئەم پارچەیەی لای خوارەوە وێنەی جۆری ساکاری کێشی هەشت برگەیی (٤+٤)ە:

وەنەوشەی بن درک خزاو
نێرگزە جاڕ بە هەزار چاو
چاوی ڕەشی کردەوە دی
پێئەکەنێ زەرد و سپی

٣- کێشی حەوت برگەیی: لە فۆلکلۆری کوردیدا کێشی حەوت برگەیی (٤+٣) لە پاش هی هەشتی دێ، لەبەر نزیکیی مۆسیقاکەی لە کێشی هەشتی لە هەڵبەستی فۆلکلۆریدا هەندێ جار تاکەتاکە لەناو دێرە هەڵبەستەکانی هەشتیدا بەرچاو ئەکەوێ، لەم ساڵانەی دواییدا ژمارەیەکی زۆر هەڵبەستی تازەی پێ دانراوە ئەم پارچەی لای خوارەوە نموونەیەتی:

هەرچەند کە ئەیدی ئاوا
کەشتی بۆ گەرداو ئەڕوا
هەزاران هاوار بکرێ
کەس نییە ڕێی ڕاست بگرێ
ناچار خۆی سەرخۆش ئەکرد
هەستی فەرامۆش ئەکرد
جارجار کە زۆر پەست ئەبوو
کەمێکیش بەدەمەست ئەبوو
بە جوێن، توانج، سەرزەنشت
داخی دڵی خۆی ئەڕشت

گۆران و کفر!

گۆران کە لە تەوێڵە مامۆستا بووە و بەڕێوەبەری قوتابخانەکەی ئەوێ بووە ئەم شیعرەی داناوە وە بەناو قوتابییەکانیا بڵاوی کردۆتەوە وە ئەوانیش خوێندوویانەتەوە بۆ کەسوکاریان بەو کارە بووە بەهۆی ئەوەی کە قوتابخانەکە دانەخرێت چونکە ئەو سەردەمە هەندێک لە شێخە نەزانەکان ئەیان وت قوتابخانە مەنزڵگای کفرە و زۆربەی قوتابییەکانیان هاندابوو کە نەچن بۆ قوتابخانە و کەسوکاری قوتابییەکانیش دوای ئەو شێخانە کەوتبوون وەبڕوایان پێ کردبوون بەڵام کە گۆران ئەو شیعرەی بڵاوکردەوە قوتابییەکان قەناعەتیان بەکەسوکاریان کرد و گەڕانەوە بۆ قوتابخانەکە!

زاڕۆڵە و معصوم بێگوناهین مێ
ئیسلام زادین مێ، ئیسلام خواهین مێ
عەزمان جەزمەن، پەی وەنەی عیرفان
هەر وەنەی، وەحشی کەرۆ بە ئینسان
سا خوا توفیق، توفیق هەر بەتۆن
توفیقمان بدە پەی وەنەی عرفان!!

مامۆستا حمە رشید هەورامی ئەم شیعرەی پاراستوە وە بۆی ناردوم! سوپاسی ئەکەین!

هۆگر گۆران ٢٠٠١/١٢/١٢

لە نوری شێخ ساڵحەوە

بۆ (مێشو) = گۆران

ئەی ژیان! ئەی ئەمەلی طائفەی پیر و جوان!
ئەی بەبێ تۆ شەوی دەیجوورە هەموو ڕۆژی ژیان
هیچ مەوەستە دەسا تا دەگەیە زەردیاوا
ئەم دوو سێ شیعرە بەدیاری بەرە خزمەت گۆران
بڵێ: ئەی ناظری ئەو منظرە جوانانەی قەرەداخ
دوور لە دەرد و پەژارە و لە غەم و میحنەت و ئاخ

باوکم ئەو وەختە ئەدیبێ بوو لە ڕیزەی ئودەبا
مەلەوانێکی بەقودرەت بوو لە بەحری ئەدەبا
ئەو دەم شیعری دەوت هۆش و شعورێکی هەبوو
سەر و دڵخۆش و ڕەحەت کەیف و سرورێکی هەبوو
ئێستا کۆماوەتەوە پشتی بەسەر جەدوەلدا
قسمەتی خۆی ئەوە بوو هەر لە دەمی ئەوەلدا
ڕۆژ و شەو فکری بەنووسینی حساباتەوەیە
شەو و ڕۆژ ذکری بەتەسلیمی ئەماناتەوەیە
شیعری بیکری بۆتە تەصفیەیی تەسلیفات
ورد و ذکری بووەتە تەحشیەیی تەحویلات
جەدوەل و مولحەق و تەسویەی ئاذاری
بووەتە قافیە و مەصرەعی مەعنیداری

ژیان ٢٩/٤١٣ ایلولی ١٩٣٤

م. نوری لە زمان جەنابی کوڕیەوە

***

مامۆستا غەنی نانەوا داوای شیعرێکی لە گۆران کردووە بۆ ئاهەنگی نەورۆزی ساڵی ١٩٥٩ ئەویش لە پشتی پاکەتە جگەرەیەک ئەم چەند دێرەی نووسیوە.

شۆڕشی تەمموز نەورۆز باس ئەکا
دیجلەمان ڕووی دەم لە ئاراس ئەکا
بۆبە هەڵهەلەی جەژنی نەورۆزمان
گوێی دوژمنانی گەلمان کاس ئەکا

بەبۆنەی جەژنی نەورۆزەوە دوای ١٤ی تەمموز وتوویەتی

***

کۆتایی هات

ناوەڕۆک

بابەت	لاپەڕە
١- سەرەتایەکی پێویست	5
٢- پێشەکی	8
٣- ئەنجامی هەڵبەست	12
٤- چاو	13
٥- خولێک بەناو شاردا- سوورەی چاوکاڵ	14
٦- فرمێسک	15
٧- لاواننەوە بۆ برایەکی جوانەمەرگ	15
٨- تاسەی هاودەرد	17
٩- تاسەی لێوی ئاڵ	18
١٠- گوڵێکی نەوشکفتەی شیعر	19
١١- کەڵکی ئەدەب	20
١٢- سەرنجێکی کورت لەشیعر	24
١٣- کۆنی و تازەیی لەهەڵبەستا	27
١٤- نامەیەکی کراوە بۆ دڵسۆزەکانی هونەر و ئەدەب	32
١٥- بەرهەمی وێژەییمان ئەبێ چۆن بێ	34
١٦- دوو ئاڕاستە لەتەقەلای گەشەپێدانی کوردیدا	37
١٧- وشەیەک لەبارەی ڕەخنەوە	40
١٨- تەرمووکی و تەیران	41
١٩- ڕێگا سەختەکان	44
٢٠- بەردەنووسێک	46
٢١- کەڵکی تەمسیل	47
٢٢- ئەدیبەکان لەولاتە یەکگرتووەکان	48
٢٣- ڕەگەزپەرستی لە ئەمریکا	50
٢٤- مژدە	52
٢٥- سوپاس و سکاڵا	52
٢٦- بۆ نووسەرە بەنرخەکان	53
٢٧- مێژووی ئەدەبی کوردی	55
٢٨- شاعیران و نووسەرانی مەهجەر	56
٢٩- زەنگییەکان وەهەڵبژاردن	58
٣٠- خوێندەواری و زەنگییەکان	59
٣١- میرجەلادەت بەدرخان	60

٣٢- پێمان ڕەوا نابینن	62
٣٣- لوێس ئەراگۆن	63
٣٤- سەفەربەری مەلا حەمدوون	65
٣٥- کۆنەپەرستی سەدەها ساڵە	69
٣٦- لە دومیزبالوت کرێکار چۆن ئەژی؟	70
٣٧- ڕووناکییەک لەئاسۆی کورد	71
٣٨- دەنگێکی دڵسۆز	73
٣٩- لەم لاپەڕەیەدا چی بنووسین	76
٤٠- سریالیزم	79
٤١- گەشتێک	79
٤٢- پیرەمێردی نەمر	81
٤٣- بیرەوەری جەژنێکی ئۆکتۆبەر	87
٤٤- مەولەوی و شیعری موناسەبات	90
٤٥- لاپەڕەیەک لەتەئریخی ئەدەبی کوردی	93
٤٦- نامەیەکی گۆران بۆ پیرەمێرد	96
٤٧- نامەی گۆران بۆ علاءالدین سجادی	98
٤٨- نامەی گۆران بۆ گیوی موکریانی	99
٤٩- شارلی شاپلن	100
٥٠- هێزێکی ڕاستەقینە	100
٥١- زانا و مرۆڤ فریدریک جولیو کوری	104
٥٢- پێشەکی ئەم ژمارەیە	109
٥٣- ئاشتی و سامانی بیر	110
٥٤- دوایی بەن بەشەڕی سارد	113
٥٥- دەنگی عێراق درا بە گوێی جنێف-دا	115
٥٦- بۆمبای ئەتۆم دروست مەکەن	116
٥٧- ڕووناکی لە ئوکتۆبەرەوە	116
٥٨- دەنگوباسی ئاشتیخوازانە	119
٥٩- دەستدرێژی بەچی ئەڵێن	120
٦٠- نووسەر و سەردەمەکەی	126
٦١- موحازەرەکانی گۆران لە کۆلێجی ئەدەبیاتی بەغدا	134
٦٢- گۆران و کفر؟	165
٦٣- لە نوری شێخ ساڵحەوە بۆ (مێشو)	165

ڕێنووسی یەکگرتووی کوردی

تکا لە نووسرانی بەڕێز دەکەین:

بۆ بڵاوکردنەوەی نووسینەکانیان لە دەزگای ئاراس تکایە ڕەچاوی ئەم ڕێنووسەی خوارەوە بکەن کە پەسندکراوی کۆڕی زانیاری کوردستانە:

یەکەم: گیروگرفتی پیتی (و).

نیشانەی (و) لە زمانی کوردیدا بە شێوەی خوارەوە دەنووسرێ:

١- پیتی (و)ی کورت، واتە (و)ی بزوێنی کورت (و: u)

بۆ نموونە: **کورد. کورت. کوشت.**

Kurd. Kurt. Kust

٢- پیتی (وو)ی درێژ، واتە (وو)ی بزوێنی درێژ (وو: û)

بۆ نموونە: **سوور. چوو. دوو.**

Sûr. Çû. Dû

٣- پیتی (و)ی کۆنسۆنانت (نەبزوێن). واتە (و: w)

بۆ نموونە: **ئاوایی. وەرە. هاوار. ئاو**

دەنگی (و) لێرەدا هەندێک جار لە زاراوی کرمانجیی سەروودا دەبێ بە دەنگی (ڤ)

Awayî (Avahî). were. Hawar. Av

٤- پیتی (ۆ)ی کراوە. واتە (ۆ: o)

بۆ نموونە: **دۆڵ. گۆڕ. نۆ.**

Dol. Gor. No.

دووەم: گیروگرفتی پیتی (و)ی سەرەتای وشە.

هەر وشەیەک بە پیتی (و) دەست پێ بکات بە یەک (و) دەنووسرێت.

بۆ نموونە: **وریا. وڵات. وشە. ورد.**

wirya. wilat. wise. wird.

سێیەم: گیروگرفتی پیتی (ی):

نیشانەی (ی) لە زمانی کوردیدا بە شێوەی خوارەوەیە:

١- پیتی (ی)ی بزوێن. واتە (ی: î).

بۆ نموونە: **زەوی** – Zewî

٢- پیتی (ی)ی کۆنسۆنانت. واتە (ی: y)

بۆ نموونە: **یار** – yar

• **سەرنج ١**: پیتێکی (ی)ی بزوێنی فرە کورت هەیە کە لە نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی

لاتینیدا نیشانەی (i)ی بۆ دانراوە وەک لە وشەکانی: من – Min ، کن – Kin ، ژن – jin. ئەم نیشانەیە لە نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبیدا نییە.

• **سەرنج ٢**: نیشانەکانی (ی)ی بزوێن و (ی)ی کۆنسۆنانت واتە (î) و (y) لە پیتی عەرەبیدا هەردووکیان هەمان نیشانەی (ی)یان هەیە بەڵام لە ڕاستیدا لە یەکتر جیاوازن و لە کاتی بە دوای یەکتر هاتنیاندا دەبێ هەردووکیان بنووسرێن.

وەک: **نییە. چییە. دیارییەکە. زەوییەکە.**

Nîye. Çîye. Dîyarîyeke. Zewîyeke

• **سەرنج ٣**: لە کاتی هاتنی سێ پیتی (ی) بە دوای یەکتردا وەک لە وشەکانی (**ئاوایییەکەمان**...) (**کۆتایییەکەی**...) (**وەستایییەکی**...) (**کۆتاییی بە کارەکە هێنا**) دەبێ بەسەر یەکەوە بنووسرێن، واتە سێ (ی) بە شێوەی (یییـ) بە دوای یەکتردا دێن.

(Westayîyeki....) (Kotayîy be Kareke hêna)

چوارەم: گیروگرفتی پیتی (ڕ)ی گران، واتە (ڕ)ی نیشانەدار. ئەم پیتە لە هەر کوێیەکی وشەدا هات دەبێ بە نیشانەکەیەوە بنووسرێت. واتە لە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا هەر (ڕ)ی گرانی نیشانەدارە.

وەک: **ڕۆژ. بڕیار. کەڕ.**

پێنجەم: گیروگرفتی پیتی (و)ی بەیەکەوەبەستن (عطف):

پیتی (و)ی بەیەکەوەبەستن، بە شێوەیەکی جیاواز لە وشەی پێش خۆی و پاش خۆیەوە دەنووسرێت و مامەڵەیەکی سەربەخۆی لەگەڵدا دەکرێت.

بۆ نموونە: **من و تۆ. ئارەزوو و وریا.**

• **سەرنج**: لە هەندێک وشەی لێکدراودا پیتی (و)ی بەیەکەوە بەستن بووە بەشێک لە هەردوو وشە لێکدراوەکە و بە هەموویان وشەیەکی سەربەخۆیان دروست کردووە.

وەک: **کاروبار. دەنگوباس. ئەلفوبێ. هاتوچۆ.**

لەم بارانەدا مامەڵەی سەربەخۆ لەگەڵ پیتی (و)ی بەیەکەوە بەستندا ناکرێت و وشەکە هەمووی بەسەریەکەوە دەنووسرێت وەک لە نموونەکاندا پێشانمان دا.

شەشەم: وشەی ناسادە چ ناو بێ یان زاراوە دەبێ بەسەریەکەوە وەکو یەک وشە دەنووسرێن. وەک:

ناو: **چەمچەماڵ. بێکەس. دڵشاد. زوورگەزراو. بێخاڵ. ناڵپارێز. میاندواو. کانیکەوە. سپیگرە.**

زاراوە: **ڕێنووس. ڕێپێوان. دەسبەجێ. جێبەجێ. نیشتمانپەروەر. دەستنووس. دەسبازی. وڵاتپارێز. ئازادیخواز. دووشەممە. سێشەممە. پێنجشەممە. یەکسەر. ڕاستەوخۆ. یەکشەوە** (مانگی یەکشەوە).

حەوتەم: پیتی (ت) لە کۆتای کار (فرمان)دا دەشێ بنووسرێت و دەشێ نەشنووسرێت.

وەک: **دێت و دەڕوات** (یان) **دێ و دەڕوا.**

هەشتەم: نیسبەت لە زمانی کوردیدا زۆربەی جار بەهۆی پیتی (ی) لە کۆتای ناودا دەکرێت.

وەک: **پێنجوینی. هەولێری.دهۆکی. شێخانی.**

هەروەها ئەم نموونانەی خوارەوە:

ئەحمەدئاوا: **ئەحمەد ئاوایی**

یارمجە: **یارمجەیی.**

تووزخورماتوو: **تووزخورماتوویی.**

شنۆ: **شنۆیی.**

ئاکرێ: **ئاکرێیی** (یان) **ئاکرەیی.**

لادێ: **لادێیی.**

• **سەرنج:** ئەو ناوانەی خۆیان بە پیتی (ی) تەواو دەبن پێویست ناکات (ی)ی نیسبەتیان بخرێتە پاڵ. وەک:

سلێمانی: **کامەران سلێمانی.**

کانیماسی: **حاجی حوسێن کانیماسی.**

ئامێدی: **ئازاد ئامێدی.**

نۆیەم: هەر وشەیەکی بیانی چ هاتبێتە ناو زمانی کوردییەوە، یان هەر ناو و وشەیەکی تر کە لە نووسینی کوردیدا دێتە پێشەوە، دەبێ بەرێنووسی کوردی بنووسرێت.

وەک: **ئەڵڵا. قەڵەم. ئەکبەر. قاهیرە. ئۆتۆمۆبیل. دۆستۆیڤسکی.**

دەیەم: ئامرازی (تر، ترین) کە بۆ بەراورد بەکاردێن دەبێ بەوشەکانی پێش خۆیانەوە بلکێنرێن. وەک:

جوان: جوانتر – جوانترین.

خاو: خاوتر – خاوترین.

• **سەرنج:** ئەم ئامرازەی (تر) جیاوازە لە وشەی (تر) کە بەواتەی (دی، دیکە) دێت. ئەمەی دوایی دەبێ بە جیاواز لە وشەی پێش خۆی دەنووسرێت.

وەک: **ماڵێکی تر، چیی ترم ناوێ.**

یازدەیەم: جێناوی نیشانەی وەک: ئەم. ئەو. ئەڤ.

ئەم جێناوانە ئەگەر ئاوەڵکاری (کات – یان – شوێن)یان بەدوادا هات پێیانەوە دەلکێن و دەبن بە یەک وشەی سەربەخۆ.

وەک: **ئەمشەو. ئەمڕۆ. ئەڤسال. ئەمجارە. ئەمبەر و ئەوبەر. ئەڤڕۆ.**

دوازدەیەم: نیشانەکانی نەناسراوی وەک (...یەک، ...ێک، ...ەک) بە شێوەی خوارەوە دەچنە سەر وشەکانی پێش خۆیان:

١- ئەگەر وشەکان بە پیتە بزوێنەکانی (ا، ی، ە، ێ) تەواو بووبن ئەوا نیشانەی (...یەک)یان دەخرێتە پاڵ. وەک:

چیا: چیایەک.

زەوی: زەوییەک.

وێنە: وێنەیەک.

دێ: دێیەک.

٢- ئەگەر وشەکان بە پیتە بزوێنی (وو) یان هەر پیتێکی دەنگدار (نەبزوێن: کۆنسۆنانت) تەواو بووبن ئەوا نیشانەی (ێک – لە کرمانجیی خواروو) و نیشانەی (ەک)یان لە کرمانجیی سەروودا دەچێتە سەر.

خانوو: خانووێک، خانووەک

گوند: گوندێک (کرمانجیی خواروو)، **گوندەک** (کرمانجیی سەروو).

ژن: ژنێک (کرمانجیی خواروو)، **ژنەک** (کرمانجیی سەروو).

سێزدەیەم: گیروگرفتی پاشگرەکانی (دا. ڕا. وە. ەوە)

ئەم پاشگرانە بە وشەکانی پێش خۆیانەوە دەلکێنرێن. وەک:

دا: **لە دڵدا** (هەر برینێ کە لە دڵدا هەیە سارێژی کەن). (خەمێکم لە دڵدایە).

ڕا: **لە ئامێدیرا** (لە وێرا بەپێ هاتووین). (لە خۆرا دڵی گۆڕاوە).

وە: لە چوارچراوە (لە وێوە هاتووین).

ەوە: بە ماڵەوە (بە ماڵەوە ڕۆیشتین).

(جارێکی تر نووسیمەوە). (خانووەکەم کڕییەوە).

• **سەرنج:** پاشگری (دا) جیایە لە وشەی (دا) کە فرمانە و چاوگەکەی (دان)ە.

وەک: **تیرێکی لە دڵی دا. تیرێکی لە دڵی داوم.** ئەم (دا)یەی فرمان بەجیا دەنووسرێ.

چواردەیەم: گیروگرفتی پێشگرەکانی (هەڵ. دا. ڕا. وەر. دەر)

١- ئەم پێشگرانە کاتێ دەچنە سەر چاوگ یان فرمان یان هەر حاڵەتێکی تر، پێیانەوە دەلکێن بەمەرجێ جێناوی لکاو نەکەوتبێتە نێوان پێشگر و وشەکەی دوای خۆی. وەک:

* چاوگ:

هەڵ: هەڵکردن. هەڵگرتن. هەڵکورمان. هەڵکێشان.

دا: دابڕان. داخستن. داڕمان. داکردن.

ڕا: ڕاگرتن. ڕاکێشان. ڕاپەڕین.

وەر: وەرگرتن. وەرسووڕان.

دەر: دەرکردن. دەرهێنان.

* فرمان:

هەڵ: هەڵگرە. هەڵمەخە. هەڵکشێ.

دا: دانێ. دامەبڕە.

ڕا: ڕاکێشە. ڕامەپەڕێنە.

وەر: وەرگرە. وەرسووڕێنە.

دەر: دەربێنە. دەرخە.

* حاڵەتی تر. وەک:

هەڵکشاو. هەڵنەکشا. دانراو. ڕاپەڕیو. ڕانەپەڕیو. وەرگرتوو. وەرگرتە. دەرخراو. دەرکراو.

٢- ئەگەر جێناوی لکاو کەوتە نێوان پێشگر و فرمانەکەی دوای خۆی ئەوا بەجیا دەنووسرێن و جێناوەکە بە پێشگرەوە دەلکێنرێ.

هەڵ: هەڵم گرن. هەڵیان کەن. هەڵمان کێشن. هەڵمان مەواسن.

دا: دامان نەنایە. دایان خەن. دای بڕە.

ڕا: ڕایان دەگرین. ڕام کێشە. ڕام پەڕێنە. ڕاشیان پەڕێنن.

وەر: وەرمان گرتایە. وەری نەگری. وەریان سووڕێنەوە.

دەر: دەریان پەڕاندین. دەری خە.

پازدەیەم: گیروگرفتی وشەی لێکدراو.

ئەگەر وشەی دووەم لە دۆخی فرماندا بوو، بەجیا دەنووسرێن:

ڕێک دەکەوین. پێکیان هێناینەوە. پێک نەهاتین. یەکیان نەگرتووە. دەستمان نەکەوت.

بەڵام ئەگەر وشەی دووەم لە دۆخی چاوگ یان حاڵەتی تردا بوو ئەوا هەردوو وشەکەوە بە یەکەوە دەلکێنرێن.

وەک: **ڕێککەوتن. پێکهاتن. یەکگرتن. دەستخستن. یەکگرتوو. دەسکەوتوو. پێکهاتە.**

شازدەیەم: ئامرازی (ش)ی تەئکید کەوتە هەر شوێنێکی وشەوە دەبێ بە بەشێک لە وشەکە و نابێ بە هۆی لەتبوونی وشەکە. وەک: **بشتەوێ ناتدەمێ. نەشخۆی.** گوتی دێم... **نەشهات. نەشمانگرتن. بشمانبەن.**